

Irena JAROS

Uniwersytet Łódzki, Łódź

Źródła do badań zmian w pogranicznych gwarach piotrkowskich

Autorka przedstawia źródła do badań zmian w gwarach piotrkowskich, położonych w centralnej Polsce na pograniczu dialektów małopolskiego, wielkopolskiego i mazowieckiego. Prezentowane publikacje obejmują w całości lub w części teren gwar piotrkowskich. Zamieszczone w nich dane językowe były gromadzone od lat trzydziestych do lat dziewięćdziesiątych XX wieku. Zestawienie starszych danych ze współczesnym stanem gwar pozwala określić kierunki zmian zachodzących w systemach gwarowych oraz ich tempo.

Słowa kluczowe: językoznawstwo, dialektologia, źródła, pograniczne dialektalne, zmiany w gwarach piotrkowskich.

Gwary piotrkowskie, występujące na terenie dzisiejszego powiatu piotrkowskiego utworzonego w 1999 roku, poszerzonego o sąsiadujące z nimi gminy położone na terenie dawnego województwa piotrkowskiego¹, z uwagi na swoje centralnopolskie położenie geograficzne stanowiły i stanowią przedmiot zainteresowań językoznawców-dialektologów. Warunki fizjograficzne terenu – tu przede wszystkim prawie prostopadły układ działów wodnych między dorzeciami Bzury i Warty (porośniętych w średniowieczu puszciami, które przez historyków osadnictwa oraz dialektologów uznawane są za naturalne granice obszarów formowania się odrębnych ugrupowań etniczno-językowych) spowodowały, że piotrkowski zespół gwar leży na pograniczu dialektów małopolskiego, mazowieckiego i wielkopolskiego². Ludność zamieszkująca obszar byłego województwa piotrkowskiego od czasów prehistorycznych stanowiła zespół osadników z terenu Małopolski (dorzecze środkowej Pilicy i doliny jej prawobrzeżnych dopływów), Mazowsza (północna część dawnego województwa) i Wielkopolski (zachodnia część województwa piotrkowskiego). Koegzystencja ludności mówiącej różnymi gwarami umożliwiała wzajemne mieszanie się i przenikanie cech językowych, prowadzące do upowszechniania się innowacji jednego z dialektów obok innych właściwości charakterystycznych dla drugiego i trzeciego z nich. Zetknięcie się ludności powiązanej z trzema ośrodkami formowania się dialektów doprowadziło do wytworzenia się na tym obszarze gwar charakterystycznych dla pogranicza językowego. Z tego powodu gwary tego regionu interesowały i nadal interesują dialektologów. Karol Dejna w artykule pt. *Językowe zróżnicowanie gwar...* pisze:

Ziemia Piotrkowska nie stanowiła [...] terytorium wytwarzania się odrębności językowych, lecz była terenem ich integracji. Scalanie się różnych gwar i dialektów w narzecze piotrkowskie było bardzo podobne do procesów kształtowania się języka ogólnopolskiego, w którym także za obowiązujące powszechnie normy uznawano w jednym wypadku cechy dialektu wielkopolskiego, w innych właściwości językowe małopolskie czy mazowieckie [...] (Dejna, 1977, s. 7).

Pełny obraz stosunków językowych na terenie występowania gwar piotrkowskich przedstawił w 1977 roku K. Dejna w artykule pt. *Językowe zróżnicowanie gwar województwa piotrkowskiego i terenów przyległych*

¹ Województwo piotrkowskie zostało utworzone w ramach reformy administracyjnej w 1975 roku i istniało do końca roku 1998.

² Ten układ działów wodnych stał się podstawą wyznaczenia przez K. Dejnę schematycznych granic dialektów: mazowieckiego, małopolskiego i wielkopolskiego (por. Dejna, 1966).

(Dejna, 1977), który problematykę zróżnicowania językowego obszaru ziemi piotrkowskiej podjął po wyodrębnieniu się województwa piotrkowskiego, w ramach monograficznych opisów województw Polski środkowej. Spostrzeżenia autora potwierdzają wpływy ościennych dialektów na gwary piotrkowskie. K. Dejna oprócz szczegółowego omówienia historycznych aspektów ich kształtowania się przedstawia w artykule zasięgi innowacji dialektalnych, charakterystycznych dla dialektu małopolskiego, wielkopolskiego i mazowieckiego na obszarze województwa, ilustrując je trzema mapami (Dejna, 1977, mp. I–III). Wskazuje na duże wpływy małopolskie, co poświadczane jest daleko na północ i zachód sięgającymi izofonami metatezy grup *kt* na *tk* i *śr*, *źr* na *rś*, *rż*, przejścia *-x* w *-k*, *yL* w *eL*, *uN* w *oN*, kontynuantu *ō* w *kłotka* ‘kłodka’, istnieniem beznosówkowych wysp w okolicach Piotrkowa Trybunalskiego (Dejna, 1977, mp. I) oraz wpływy wielkopolskie, przede wszystkim w zakresie wymowy samogłosek nosowych i dystrybucji charakterystycznych dla tego dialektu sufiksów, np. *-yszek* dla hipokorystików, *-aty*, *-ity* dla przymiotników (Dejna, 1977, mp. II). W północnej części województwa piotrkowskiego mocno zaznaczyły się wpływy dialektu mazowieckiego, czego dowodzi ustalenie się tam takich cech, jak: ubezdźwięczniająca fonetyka międzywyrazowa, przejście *ra-* w *re-* w *rem'e*, *redyo*, *ja-* w *je-* w *jeśon*, ustalenie się twardego *m* w końcówce narz. 1. mn. *-amy*: *nogamy*, *rękamy*, stwardnienie *l'* przed *i* w *lipa*, *lis*, występowanie sufiksu *-ak* zam. *-ę* w nazwach istot niedorosłych typu *kurczak*, *prosiak*, sufiksu *-ywać* w czasownikach częstotliwych oraz *-ić* zam. *-eć* w bezokolicznikach typu *śeżyć* (Dejna, 1977, mp. III). Zasięgi oraz kierunki przebiegu przedstawionych na mapach izoglos pozwoliły K. Dejni nazwać piotrkowski zespół gwarowy narzeczem przejściowym (Dejna, 1977, s. 7).

Współcześnie ze względu na postępujące zjawisko niwelacji cech gwarowych największym zainteresowaniem cieszą się badania nie tyle potwierdzające pograniczny charakter omawianego kompleksu gwar, ale stopień zachowania cech gwarowych. Tak postawiony cel badań zmusza nas do zgromadzenia współczesnych danych językowych i zestawienia ich z danymi zapisanymi wcześniej, podczas eksploracji prowadzonych w innej sytuacji socjolingwistycznej wsi, kiedy stopień zachowania zwłaszcza fonetycznych cech gwarowych był zdecydowanie większy. W ten sposób jest możliwe określenie zarówno kierunków zmian zachodzących w systemach gwarowych, jak ich tempa.

W blisko stuletniej tradycji badań językowych prowadzonych na terenie Polski centralnej omawiany obszar ziemi piotrkowskiej w całości lub tylko w części był poddawany eksploracji gwarowej. Dialektologów interesowały przede wszystkim granice zasięgów poszczególnych innowacji dialektalnych, a tym samym związek tych gwar z poszczególnymi dialektami oraz ich kierunki rozwoju. Celowo kilkakrotnie stawały się one przedmiotem badań, by móc

sprawdzić, które cechy gwarowe i w jakim stopniu się zachowują, które zaś giną pod naporem polszczyzny ogólnej lub ewoluują. Stąd moim celem będzie wskazanie i omówienie źródeł, z których korzystano, by wskazać kierunki zmian w systemach gwar piotrkowskich.

Podjęmowane w minionych latach badania, polegające na opisie stosunków językowych panujących na omawianym obszarze gwar piotrkowskich, opierały się na danych zgromadzonych w terenie. Najczęściej eksploracja terenowa omawianych gwar odbywała się przy okazji prowadzenia badań sąsiadujących kompleksów gwarowych.

W latach trzydziestych XX w. z inicjatywy Łódzkiego Towarzystwa Miłośników Języka Polskiego podjęto badania nad atlasem językowym ówczesnego województwa łódzkiego. W ramach tego przedsięwzięcia w roku 1930 i 1931 Zdzisław Stieber, na podstawie liczącego 500 pytań kwestionariusza, zgromadził w wyniku eksploracji terenowej materiał gwarowy z 42 miejscowości, rozmieszczonych na obszarze dawnych województw łęczyckiego i sieradzkiego. Stał się on podstawą rozprawy, opublikowanej w 1933 r., pt. *Izoglosy gwarowe na obszarze dawnych województw łęczyckiego i sieradzkiego* (Stieber, 1933). Teren badań obejmował m. in. zachodnią część województwa piotrkowskiego z lat 1975–1998, położoną na lewym brzegu Pilicy, skąd w pracy Z. Stiebera znalazł się materiał pochodzący z 12 wsi³, z których 5, tzn. Bogusławice, Witów, Milejów, Łęki Szlacheckie, Woźniki leżą na terenie dzisiejszego powiatu piotrkowskiego. W rozprawie tej, omawiającej zagadnienia fonetyczne, fleksyjne i leksykalne, autor zwraca uwagę na zróżnicowanie badanych gwar, wskazując wpływy dialektu mazowieckiego, który zaznaczył się w nich takimi cechami, jak np.: uproszczenie grupy spółgłoskowej powstałej na skutek rozłożenia spółgłosek wargowych miękkich w wyrazie *śfyńa* oraz w końcówce narz. 1. mn. *-amy* w wyrazach typu *rəkamy*, *nogamy* (Stieber, 1933, mp. 5), stwardnienie *l'* przed *i* (Stieber, 1933, mp. 5), przejście *ra-* w *re-*, np. w *redzić*, *reduo* (Stieber, 1933, mp. 7), występowanie *n* przedniojęzykowego przed spółgłoskami tylnojęzykowymi na granicy morfemów, np. w formie *kalonka* 'kalenica' (Stieber, 1933, mp. 7); wpływy dialektu wielkopolskiego, np. asymilacja grup *śr*, *źr* w *ś*, *ż* w *żduo*, *śoda* oraz dysymilacja typu *zdźyb'e* 'żrebię' (Stieber, 1933, s. 27), prejotacja *u-* w *įuxo* (Stieber, 1933, mp. 4), występowanie przymiotnikowego sufiksu *-ity* (Stieber, 1933, s. 30) oraz przykładów wtórnej nosowości powstałej na tle usuwania małopolskiej wymowy beznosówkowej, np. *tompola*, *tompur*, *krynt* (Stieber, 1933, mp. 3) i wpływy dialektu małopolskiego, np. ślady przejścia *x* w *k*

³ Były to punkty: 2 Stary Redzeń, 3 Bogusławice, 4 Witów, 4a Milejów, 5 Łęki Szlacheckie, 6 Wielgomłynny, 11 Kruszów, 12 Woźniki, 13 Ruszczyn, 14 Ładzice, 20 Kurów, 21 Chabielice.

w wyrazach *ćkuś, ñek* (Stieber, 1933, mp. 1), północnomałopolskiej metatezy grup *kt* na *tk* i *sr*; *źr* na *rś*, *rż* w *tko*, *tkury*, *wyrżou*, *zarżou* (Stieber, 1933, mp. 1), podwojenie *s* w *ss* w *bosso* i w *leśśe* (Stieber, 1933, mp. 3), istnienie beznosówkowych wysp w okolicach Piotrkowa Trybunalskiego (Stieber, 1933, mp. 8) i ustalenie się kontynuantu *õ* w *kyotka* ‘kłódka’ (Stieber, 1933, mp. 2)⁴.

Dwadzieścia lat później w latach pięćdziesiątych XX w., na podstawie kwestionariusza, liczącego 1000 pytań, z obszaru dawnego województwa kieleckiego zgromadzono materiał, który pozwolił K. Dejnemu na opracowanie 6-tomowego *Atlasu gwarowego województwa kieleckiego* (Dejna, 1962–1968). Na 800 mapach autor przedstawił zróżnicowanie gwar kieleckich w zakresie fonetyki, morfologii i leksyki. Na terenie objętym eksploracją do tego dzieła, wśród 66 punktów równomiernie rozmieszczonych co 25 km, znalazły się 4 punkty-wsie⁵ położone na prawym brzegu Pilicy, znajdujące się w granicach byłego województwa piotrkowskiego. Analizując zamieszczone w *Atlasie...* mapy, wyraźnie widać, że na kształtowanie się gwar wschodniopiotrkowskich wpływ miały dialekty: małopolski, mazowiecki i – poprzez medium sieradzko-łęczyckie – wielkopolski.

Systematycznie prowadzone badania gwar kieleckich pozwoliły K. Dejnemu nie tylko opracować 800 map atlasu kieleckiego, ale także zgromadzić pokaźny zbiór słownictwa ludowego, który został opublikowany w postaci słownika w latach 1974–1985 (SL). W pracy tej nie powtórzono materiałów przedstawianych na mapach atlasu, stosując jedynie odsyłacze do nich. Udostępniono natomiast czytelnikowi materiały, które nie weszły do *Atlasu...*, poszerzone o przykłady pochodzące z materiałów dodatkowych. Z interesującej nas wschodniej części byłego woj. piotrkowskiego do słownika wszedł dodatkowo materiał leksykalny z gwar 6 wsi⁶. Ten zbiór słownictwa ludowego ma dziś ogromną wartość dialektograficzną i dokumentalną. Zostało w nim utrwalone słownictwo (wraz z jego zróżnicowaniem znaczeniowym), którym posługiwali się mieszkańcy wsi, reprezentujący pokolenie urodzone w II połowie XIX w. Przy każdym haśle słownika przytoczone są wszystkie odmianki fonetyczne zapisanych przykładów wraz z lokalizacją, dzięki czemu może on służyć jako źródło materiałów badawczych z zakresu fonetyki i leksyki.

⁴ Materiał z terenu woj. piotrkowskiego, przedstawiony przez Z. Stieberta w *Izoglosach...* (Stieber, 1933) wszedł do opracowywanego w latach 1957–1970 *Małego atlasu gwar polskich* (MAGP). Na jego mapach znalazły się następujące punkty wsie, położone na terenie woj. piotrkowskiego: 32 Łękawa, 33 Miedzna Murowana, 42 Żelechlinek, 42a Janków.

⁵ Są to punkty: 10 Lubochnia, 15 Dęba, 19 Stoczki, 28 Wąsosz.

⁶ Są to wsie: 15L Dęba, 15L Libiszów, 15T Trzebinia, 19J Jawor, 24S Straszowa Wola, 28D Dęba.

W trzydzieści lat po eksploracji terenowej Z. Stieberta ośrodek łódzki postanowił ponownie zainteresować się gwarami sieradzkimi. W latach 1964–1966, w oparciu o rozszerzony o 200 pytań kwestionariusz do *Atlasu gwarowego województwa kieleckiego* (Dejna, 1962–1968), prowadzona była eksploracja na obszarze między Pilicą i Wartą, we wsiach, których nie objęto jeszcze badaniami, oddalonych od siebie w linii prostej o 20 km. Tak zgromadzony materiał gwarowy stał się podstawą dla Marii Kamińskiej w rozprawie pt. *Gwary Polski centralnej* (Kamińska, 1968) do rozważań na temat stanu gwar sieradzkich, ich rozwoju oraz zbieżności lub rozbieżności z danymi przedstawionymi przez Z. Stieberta w *Izoglosach...* Autorka skupiła się na uchwyceniu zasięgów właściwości gwarowych szerzących się na badanym obszarze z terenów sąsiednich i porównała je ze zjawiskami językowymi wydobytymi z tekstów historycznych. Obszar eksploracji obejmował część województwa piotrkowskiego, położoną na lewym brzegu Pilicy, na której zostało wyznaczonych 12 punktów-wsi⁷, z których 5 (punkty: 77, 78, 81, 82, 86) leżą obecnie w granicach powiatu piotrkowskiego. Porównanie zgromadzonych w latach sześćdziesiątych XX w. danych dialektograficznych ze starszymi materiałami z lat trzydziestych wykazało ich dużą zgodność. Rozwój gwar polegał przede wszystkim na cofaniu się form wielkopolskich oraz ekspansywności mazowieckich cech morfologicznych. Autorka zauważyła zjawisko wypierania zmetatezowanej grupy *tk* w *tko* przez grupę *tx* w *txo*, unikania beznosówkowej wymowy i form z wtórną nosowością, takich jak *krent* ‘kret’, *tompola* ‘topola’ oraz zdysymilowanej grupy *źr* w postaci *zdź* np. w *zdźyb* ‘e ‘żrebie’. Jednocześnie zwróciła uwagę na szersze niż w *Izoglosach...* obszary przejścia *-x* w *-k* w formach fleksyjnych, np. *na renkak*, *dvo**k*, podwojenia *s*, przymiotników z sufiksem *-ity*, rzeczowników z sufiksem *-ak* (Kamińska, 1968, ss. 134–137).

W niespełna dwadzieścia lat po zakończeniu badań prowadzonych przez M. Kamińską na obszarze między Wartą a Pilicą, w latach 1983–1985, jego piotrkowska część stała się ponownie terenem eksploracji gwarowej. W związku z budową Bełchatowskiego Okręgu Przemysłowego, a co za tym idzie zmianami socjologicznymi zachodzącymi w społecznościach wiejskich objętych oddziaływaniem kultury miejskiej, pracownicy Uniwersytetu Łódzkiego podjęli trud powtórnego zgromadzenia materiału gwarowego w tych samych punktach, co w latach sześćdziesiątych. Celem badań stało się wskazanie kierunków wewnętrznego rozwoju gwar ze szczególnym uwzględnieniem procesów integracyjnych z polszczyzną literacką. Plonem

⁷ Są to punkty: 74 Prażki, 77 Gutów, 78 Gazomka, 80 Parzno, 81 Mąkolice, 82 Milejowice, 84 Kamień, 85 Gałkowice, 86 Tomawa, 89 Kocierzowy, 90 Wola Przerębska, 93 Niedosielin.

tego przedsięwzięcia jest zbiór artykułów naukowych wydany w roku 1987. Zgromadzone materiały dialektograficzne posłużyły poszczególnym autorom do rozważań na temat zmian socjolingwistycznych (Kamińska, 1987; Gala, 1987) w systemie fonetycznym (Bieńkowska & Umińska-Tytoń, 1987; Cybulski, 1987; Bąk, 1987; Umińska-Tytoń, 1987), morfologicznym (Michalewski, 1987; Staszewska, 1987a, 1987b; Krupska-Perek, 1987a; Strokowska, 1987), składniowym (Krupska-Perek, 1987b) oraz na płaszczyźnie leksykalnej (Kłobus, 1987; Bieńkowska, 1987; Szlesiński, 1987). W wyniku badań stwierdzono, że wszystkie właściwości gwarowe w mowie mieszkańców wsi zachowują się, choć część z nich (np. mazurzenie, beznosówkowa wymowa, podwajanie *s* w *ss*, przejście *-x* w *-k*) (zob. Bieńkowska & Umińska, 1987, ss. 72–73) znajduje się w regresie pod wpływem języka ogólnopolskiego. Stopień zachowania oraz zakres ich użycia jest zróżnicowany w zależności od pokolenia. Najlepiej gwara zachowuje się w mowie przedstawicieli najstarszej generacji. Młodszym mieszkańcom wsi nieobca jest mowa ich ojców, ale używają jej tylko w kręgu rodzinnym lub przyjacielskim. W kontaktach oficjalnych posługują się polszczyzną ogólną, którą znają dzięki nauce szkolnej oraz mediom. Porównanie wyników badań pozwoliło zauważyć utrzymywanie się tendencji dostrzeżonej już w latach sześćdziesiątych, a mianowicie cofanie się cech wielkopolskich (np. prejotacji *u-*, zdysymilowanych grup *śr*, *źr* w postaci *stř*, *zdř*) pod naporem postaci małopolskich i mazowieckich oraz ekspansywność mazowieckich cech słowotwórczych, np. sufiksów: *-ak* dla rzeczowników nazywających istoty niedorośle, *-ywać* dla czasowników częstotliwych, *-ić* w miejscu *-eć* dla bezokoliczników (Bieńkowska & Umińska, 1987). Największe zmiany zaszły na płaszczyźnie leksykalnej w wyniku zmian kulturowych. Niektóre nazwy uległy zapomnieniu wraz z desygnatami lub przeszły do biernego zasobu słownictwa. Dotyczy to nazw drewnianych narzędzi – *pluga*, *wozu*, *żaren*, *studni* i ich części (Kłobus, 1987, ss. 209–219). Jednocześnie mieszkańcy wsi, wraz z wprowadzeniem do życia nowych pojęć i realiów, przyswoili sobie wiele nazw pochodzących z języka ogólnopolskiego, np. *nylon*, *mokasyny*, *kurs*, *autostrada*, *antybiotyk*, *hydrant* itp. (Bieńkowska, 1987, ss. 221–236).

Kolejny etap w badaniach gwar województwa piotrkowskiego związany był z pracami nad przygotowaniem tzw. wielkiego *Atlasu gwar polskich* obejmującego w swoim założeniu gwary 660 wsi rozmieszczonych na obszarze Polski według siatki kartograficznej, w odległości ok. 20 km od siebie (Dejna, 1987a). Twórca założeń i podstaw metodologicznych tego dzieła, Karol Dejna, opracował kwestionariusz (Dejna, 1987b) liczący 2000 pytań, który odpytany w wyznaczonych wsiach oraz uzupełniony danymi pochodzącymi z wcześniejszych prac badawczych stał się podstawą do wykonania kartograficznej syntezy nie tylko statycznego zróżnicowania polskich gwar, ale

również do ukazania zachodzących w nich procesów rozwojowych. Badania, prowadzone na terenie Polski od roku 1986, w pierwszym etapie objęły przede wszystkim obszar południowo-wschodniej Polski, w tym również część województwa piotrkowskiego. W 1991 roku K. Dejna opublikował *Izoglosy gwarowe na obszarze kieleckiego sektora „Atlasu gwar polskich”* (Dejna, 1991), które były propozycją metody opracowania *Atlasu gwar polskich*. Dzieło to, to zbiór 60 map przedstawiających izoglosy na obszarze prostokąta zawartego między Łodzią, Krakowem, Rzeszowem, Garwolinem i Skierniewicami obejmującym 79 punktów, opracowanych przede wszystkim na podstawie *Atlasu gwarowego województwa kieleckiego* (Dejna 1962–1968). W zachodniej części sektora kieleckiego znalazło się 8 punktów-wsi położonych we wschodniej części województwa piotrkowskiego⁸.

Materiały gromadzone według siatki punktów i na podstawie kwestionariusza *Atlasu gwar polskich* stały się również podstawą opracowań monograficznych pogranicza gwarowego małopolsko-śląsko-wielkopolskiego oraz małopolsko-mazowieckiego. W pracy pt. *Małopolsko-śląsko-wielkopolskie pogranicze językowe* jej autor – Sławomir Gala – przedstawił na 200 syntetycznych mapach problemowych (Gala, 1994, cz. 1), opatrzonych wyczerpującymi komentarzami (Gala, 1994, cz. 2), zróżnicowanie językowe pogranicza dialektalnego, obejmującego obszar między Ostrzeszowem, Opocznem, Działoszycami, Dąbrową Górniczą i Kędzierzynem. Wśród 36 punktów-wsi, z których materiał stał się podstawą do tego opracowania, znalazło się 7 leżących w południowej części województwa piotrkowskiego⁹. Analiza map (Gala, 1994, cz. 2, mp. 1–11), ukazujących najdalsze zasięgi małopolskich, śląskich, wielkopolskich a nawet mazowieckich cech dialektalnych na badanym obszarze, po raz kolejny potwierdziła pograniczny charakter gwar piotrkowskich. Teren południowej części województwa przecinają izoglosy innowacji dialektów: wielkopolskiego, małopolskiego i mazowieckiego, tworząc wyraźne skupiska¹⁰.

⁸ Były to: 710 Kaletnik, 715 Małecz, 719 Gazomka, 720 Dęba, 724 Stoczki, 728 Podlubień, 733 Wąsosz, 737 Niedospielin.

⁹ Są to punkty AGP: 363 Krzyżanów, 367 Kamień, 372 Kocierzowy, 724 Stoczki, 728 Podlubień, 733 Wąsosz, 737 Niedospielin.

¹⁰ Rozprawa ta została uzupełniona o kilka artykułów, które przedstawiają metodę gromadzenia i opracowywania zamieszczonych w niej materiałów gwarowych (Gala, 1988; Dejna & Gala 1989; Gala, 1995), wskazują na ważny dla kształtowania się systemu językowego wpływ elementów zewnętrznych, takich jak ukształtowanie terenu, sieć rzeczna, zalesienie, historyczna przynależność administracyjna badanego terenu (Gala, 1990, 1995) oraz ukazują zróżnicowanie badanych gwar w zakresie systemu językowego (Gala, 1991, 1992, 1993).

Druga monografia, pt. *Gwary opoczyńskie na tle językowego pogranicza Małopolski i Mazowsza* (Jaros, 2001) omawia zróżnicowanie językowe gwar na obszarze regionu opoczyńskiego i terenów przyległych z uwzględnieniem ich związku z dialektami, których schematyczne granice biegną przez omawiany teren oraz wskazuje kierunki zmian zachodzących w gwarach będących przedmiotem opracowania. Praca, związana metodologicznie z projektem powstania *Atlasu gwar polskich*, oparta została na materiale zgromadzonym wg kwestionariusza przygotowanego do badań atlasowych w 27 punktach, w tym w 8 położonych we wschodniej części województwa piotrkowskiego¹¹. Gwary te, leżące na terenie ścierania się wpływów małopolskich, mazowieckich i w niewielkim stopniu wielkopolskich, wykazują cechy charakterystyczne dla gwar pogranicza językowego (Jaros, 1997). Obok innowacji małopolskich, takich jak podwojenie *s*, *ś* w *ss*, *śś* i ich dysymilacja na *sc*, *ść*, metateza grupy *kt* na *tk*, denazalizacja nosówek, ustalenie się kontynuantu *ō* w *kuotka*, wtórne *d* w wyrazie *poddyma*, których izoglosy tworzą skupisko na odcinku Srock–Tomaszów Maz. – Opoczno, występują liczne mazowieckie cechy dialektalne najdalej po linię Radomsko – Opoczno, np. nieskontrahowane postaci *bojać śe*, *stojąć*, twarde spółgłoski wargowe *f*, *m* przed *i*, będące wynikiem uproszczenia grup spółgłoskowych powstałych z ich asynchronicznej wymowy, stwardnienie *l'* przed *i*, wyrównanie tematu fleksyjnego 3. osoby 1. mn. cz. przeszłego *śmieli*, *leli* na wzór *mieli*. Nieliczne innowacje dialektu wielkopolskiego, które dotarły na ten teren przez medium łączycko-sieradzkie, np. przymiotnikowe sufiksy *-aty*, *-ity*, prejotacja *u-*, przejście *-aj* w *-ej* w rozkaznikach i przysłówkach, występują we wszystkich badanych gwarach wschodniej części województwa piotrkowskiego.

Celem pracy było również przedstawienie kierunków zachodzących w gwarach zmian. Zestawienie zgromadzonych badań z wynikami pochodzącymi sprzed kilkunastu i kilkudziesięciu laty pozwala zauważyć obok rezultatów ewolucji systemów gwarowych, np. rozwój dawnego *ā* w *o* oraz interferencji, np. występowanie końcówki cel. lp. rzeczowników r. męskiego *-ewi* po miękkiej i twardej spółgłosce, przede wszystkim rezultaty integracji gwar z polszczyzną ogólnopolską, rozumianą jako zastępowanie cech gwarowych ich odpowiednikami literackimi, co może prowadzić w konsekwencji do zaniku gwar. To zróżnicowanie fonetyczne i morfologiczne gwar wschodniopiotrkowskich potwierdzają również najdalsze zasięgi leksykalne, które zostały przedstawione w pracy pt. *Małopolskie i mazowieckie izoleksy w gwarach opoczyńskich* (Jaros, 1996).

W 1998 roku K. Dejna opublikował pierwszy tom *Atlasu gwar polskich* obejmujący obszar Małopolski (Dejna, 1998) a w roku 2001 tom 3., pt. *Śląsk*

¹¹ Są to punkty AGP: 710 Kaletnik, 715 Małecz, 719 Gazomka, 720 Dęba, 724 Stoczki, 728 Podlubień, 733 Wąsosz, 737 Niedoszpelin.

(Dejna & Gala, 2001). Obszar gwar piotrkowskich znalazł się na mapach w obu tomach – jego część wschodnia w tomie pierwszym (część sektora 7.), a jego część zachodnia w tomie trzecim (część sektora 3.)¹². W każdym z tych tomów na ponad 150 mapach zostały zilustrowane zagadnienia fonetyczne, morfologiczne oraz leksykalne charakterystyczne dla badanych obszarów. Na mapach atlasu zostały ujęte procesy rozwojowe gwar. Obok dużych znaków obrazujących daną cechę gwarową, na niektórych mapach znajdują się znaki mniejsze, ukazujące odmienny od dawniej poświadczonego stan jej zachowania. Ten diachroniczny sposób ujmowania dynamiki rozwoju gwar był nowością w kartografii lingwistycznej. Zestawienie ówczesnej dokumentacji gwarowej z materiałem wyekscerpowanym z wcześniej publikowanych monografii i atlasów gwarowych pozwoliło na prześledzenie kierunków zmian zachodzących w gwarach oraz na formułowanie wniosków na temat ich ewolucji, interferencji oraz integracji z językiem ogólnopolskim.

Przedstawione źródła do badań gwar piotrkowskich nie stanowią zapewne pełnego ich zbioru. Omówione publikacje, zawierające materiał do badań omawianych gwar, obejmują okres od lat trzydziestych XX w. do jego końca. Po upływie dwudziestu lat, by uaktualnić informacje na temat stanu gwar regionu piotrkowskiego należałoby po raz kolejny ruszyć w teren i zgromadzić aktualny materiał gwarowy, który mógłby się stać punktem wyjścia do kolejnej analizy zmian w ich systemach.

Wykaz skrótów

- MAGP – Nitsch, K., Stieber, Z., & Karaś, M. (Red.). (1957–1970). *Mały atlas gwar polskich* (T. 1–13). Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN.
- SL – Dejna, K. (1974–1985). Słownictwo ludowe z terenu województw kieleckiego i łódzkiego. *Rozprawy Komisji Językowej ŁTN*. (A–B), 20, 1974 (ss. 189–277). (C–D), 21, 1975 (ss. 135–290). (E–J), 22, 1976 (ss. 135–268). (K), 23, 1977 (ss. 147–290). (L–M), 24, 1978 (ss. 149–274). (N–Ó), 25, 1979 (ss. 123–276). (Pa–Por), 26, 1980, (ss. 117–257). (Pos–R), 26, 1981 (ss. 129–281). (Sa–Sy), 28, 1982 (ss. 119–261). (Sz–U), 29, 1983 (ss. 83–233). (W), 30, 1984 (ss. 91–213). (Z–Ż), 31, 1985 (ss. 143–265).

¹² Wypełnione w 11 wsiach (punkty: 363, 367, 372, 710, 715, 719, 720, 724, 728, 733, 737) z terenu dawnego województwa piotrkowskiego kwestionariusze-notatniki do AGP znajdują się w Zakładzie Dialektologii Polskiej i Logopedii Uniwersytetu Łódzkiego.

BIBLIOGRAFIA

- Bąk, P. (1987). Mazurzenie w gwarach Okręgu Bełchatowskiego. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Linguistica*, 16, 97–118.
- Bieńkowska, D. (1987). Zapożyczenia z języka literackiego w gwarach okolic Bełchatowa. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Linguistica*, 16, 221–236.
- Bieńkowska, D., & Umińska-Tytoń, E. (1987). Dzisiejsze zasięgi cech dialektalnych na obszarze Bełchatowskiego Okręgu Przemysłowego. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Linguistica*, 16, 55–76.
- Cybulski, M. (1987). Samogłoski nosowe i grupy typu AN w gwarach Okręgu Bełchatowskiego. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Linguistica*, 16, 77–96.
- Dejna, K. (1962–1968). *Atlas gwarowy województwa kieleckiego* (T. 1–6). Łódzkie Towarzystwo Naukowe.
- Dejna, K. (1966). Z zagadnień podziału dialektalnego Polski. *Rozprawy Komisji Językowej ŁTN*, 12, 5–21.
- Dejna, K. (1977). Językowe zróżnicowanie gwar województwa piotrkowskiego i terenów przyległych. *Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń ŁTN*, 31(2), 1–7 + 3 mapy.
- Dejna, K. (1987a). Projekt zebrania materiałów do Atlasu gwar polskich. *Rozprawy Komisji Językowej ŁTN*, 33, 47–72.
- Dejna, K. (1987b). *Atlas gwar polskich. Kwestionariusz-notatnik*. Instytut Języka Polskiego PAN.
- Dejna, K. (1998). *Atlas gwar polskich* (T. 1. Małopolska). Komitet Językoznawstwa PAN.
- Dejna, K. (1991). *Izoglosy gwarowe na obszarze kieleckiego sektora „Atlasu gwar polskich”*. Łódzkie Towarzystwo Naukowe.
- Dejna, K., & Gala, S. (1989). Z prac nad częstochowskim wycinkiem „Atlasu gwar polskich”. *Rozprawy Komisji Językowej ŁTN*, 35, 69–85.
- Dejna, K., & Gala, S. (2001). *Atlas gwar polskich* (T. 3. Śląsk). Komitet Językoznawstwa PAN.
- Gala, S. (1993). Ślady dawnych zasięgów zachowania ‘ar po miękkich. *Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Gdańskiego. Prace Językoznawcze*, 17–18, 85–93.
- Gala, S. (1987). Procesy integracyjne w gwarze młodszych mieszkańców Krzyżanowa piotrkowskiego. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Linguistica*, 16, 25–34.
- Gala, S. (1988). O potrzebie wyzyskania materiałów dawniej zebranych w pracach przygotowawczych do „Atlasu gwar polskich”. *Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Naukowych ŁTN*, 42, 1–11.
- Gala, S. (1990). Uwarunkowania zewnętrzne językowych zróżnicowań na obszarze małopolsko-śląsko-wielkopolskiego pogranicza. *Rozprawy Komisji Językowej ŁTN*, 36, 77–87.

- Gala, S. (1991). Kartograficzne ujęcie ewolucji *a* w gwarach częstochowskiego wycinka AGP. *Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Naukowych ŁTN*, 45(2), 1–33.
- Gala, S. (1992). Kartograficzne ujęcie ewolucji nosówek w gwarach częstochowskiego wycinka „Atlasu gwar polskich”. *Rozprawy Komisji Językowej ŁTN*, 37, 33–54.
- Gala, S. (1994). *Małopolsko-śląsko-wielkopolskie pogranicze językowe* (Cz. 1–2). Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Gala, S. (1995). Przejawy zmian w gwarach małopolsko-śląsko-wielkopolskiego pogranicza. W Gajda S. (Red). *Języki słowiańskie, 1945–1995. Gramatyka-słownictwo-odmiany*, 101–109. Uniwersytet Opolski.
- Jaros, I. (1996). Małopolskie i mazowieckie izoleksy w gwarach opoczyńskich. *Studia i Materiały Polonistyczne*, 2, 155–175.
- Jaros, I. (1997). Pograniczny charakter gwar opoczyńskich. W Umińska-Tytoń E., (Red.). *Interferencje w językach i dialektach słowiańskich*, 60–80. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Jaros, I. (2001). Gwary opoczyńskie na tle językowego pogranicza Małopolski i Mazowsza. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Linguistica*, 40.
- Kamińska, M. (1968). *Gwary Polski centralnej*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Kamińska, M. (1987). Ewolucja gwar Okręgu Bełchatowa i rola ośrodka przemysłowego w dokonujących się w Bełchatowskim zmianach językowych. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Linguistica*, 16, 5–14.
- Kłobus, A. (1987). Archaizmy leksykalne z zakresu kultury materialnej w gwarach okolic Bełchatowa. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Linguistica*, 16, 209–219.
- Krupska-Perek, A. (1987a). Rodzaj męskoosobowy w gwarach Okręgu Bełchatowskiego. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Linguistica*, 16, 159–173.
- Krupska-Perek, A. (1987b). Syntaktyczne sposoby wyrażania pojęcia przyczyny w języku mówionym mieszkańców Okręgu Bełchatowskiego. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Linguistica*, 16, 193–208.
- Michalewski, K. (1987). Modele słowotwórcze rzeczowników w gwarach okręgu Bełchatowa. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Linguistica*, 16, 127–138.
- Staszewska, Z. (1987a). Wyrazy złożone w gwarze okolic Bełchatowa. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Linguistica*, 16, 139–147.
- Staszewska, Z. (1987b). Wahania rodzaju gramatycznego rzeczowników w gwarze okolic Bełchatowa. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Linguistica*, 16, 149–158.
- Stieber, Z. (1933). *Izoglosy gwarowe na obszarze dawnych województw łęczyckiego i sieradzkiego*. Polska Akademia Umiejętności.
- Strokowska, A. (1987). Uwagi o słowotwórstwie czasowników w gwarach Polski centralnej. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Linguistica*, 16, 175–192.
- Szlesiński, I. (1987). Wzbogacanie indywidualnych zasobów słownictwa rdzennych mieszkańców Zagłębia Bełchatowskiego wywodzących się spośród użytkowników gwar. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Linguistica*, 16, 237–244.

Umińska-Tytoń, E. (1987). Z problematyki mazurzenia w gwarach okolic Bełchatowa (mieszanie szeregów *š, ž, č, ž* i *ś, ź, ć, ź*). *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Linguistica*, 16, 119–126.

Sources for the Study of Changes in Border Microdialects of Piotrków Trybunalski

The author presents sources for studying changes in Piotrków microdialects, located in central Poland on the border of the Lesser Poland, Greater Poland and Mazovia. The presented publications cover, in whole or in part, the area of Piotrków microdialects. The linguistic data included in them were collected from the 1930s to the 1990s. Comparing older data with the contemporary state of the dialects allows for determining the directions of changes occurring in the dialect systems and their pace.

Keywords: linguistics, dialectology, sources, dialect borderland, changes in Piotrków microdialects.